

Другасныя акцыянальныя намінацыі ў беларускай мове

Акцыянальныя (лац. *actio* ‘дзеянне’) намінацыі заснаваны на аднолькавасці функцый, падабенстве дзеянняў, якія ўтвараюцца рознымі прадметамі, абазначанымі ў мове зыходнымі і вытворнымі ЛСВ. Функцыянальнае прызначэнне прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці, іх ролевая нагрузка служыць, з аднаго боку, сродкам іх дыферэнцыяцыі, а з другога – сродкам іх інтэграцыі. Па аднолькавых (ці падобных) дзеяннях і функцыях у адзін клас аб’ядноўваюцца самыя разнастайныя рэаліі (як падобныя па вонкавым выглядзе, так і абсалютна розныя). Менавіта таму інварыянтныя семы, якія служаць сэнсавай звязкай зыходных і вытворных ЛСВ, знаходзяцца не на паверхні, а ў глыбіні сэнсавых структур полісемантаў.

У працэсе метафарызацыі звычайна актуалізуюцца тыя дзеянні і працэсы, якія ў пэўнай ступені адносяцца да чалавека, з’яўляючыся крытэрыем выражэння пэўных каштоўнасцей і пэўных адносін паміж людзьмі. Большасць такіх метафар у мумумачальных слоўніках суправаджаецца функцыянальнымі ўкаранямі тыпу ‘*тое, што...*’. Праілюструем гэта некалькімі прыкладамі найбольш пашыраных структур.

1. ‘Тое, што раз’ядноўвае, раздзяляе (аддзяляе) адно ад другога’ (*абрыў, бар’ер, бездань, бяздонне, грань, мяжа, плот, прорва, сцяна, шчыт*): Цяпер між ім і мной – **абрыў**. (М.Смарговец); Абедзвюм будзе лягчэй, калі між вамі знікне непатрэбны **бар’ер** маўклівасці. (М.Машара); Ад’язджаючы, пятнаццацігадовая дзяўчынка не ведала, якой **безданню** ляжа паміж ёю і яе названым братам **граніца**. (Л.Галавач); І тады адчуў Алёша, што між ім і Строніным – **бяздолье**. (К.Чорны); Нейкая **грань** лягла паміж намі, няўлоўная **мяжа**, якую мяжака, ды і не трэба пераступаць. (А.Савіцкі); Не ўзводзіў між сяброў **плату**, Бо ведаў: справу множаць справай, Хто сам не творыць **дабражы** – На дабрату не мае права. (А.Бачыла); Яскрава бачыў вялікую паміж намі **прорву**, і ад гэтага ўяўлення рабілася нудна і шкада. (М.Нікановіч); Анатоць Пятровіч адчуў, што паміж намі паўстае ўсё **вышэй і вышэй сцяна**. (П.Кавалёў); Але словы былі сказаны, і яны сталі **шчытом** паміж мною і ўсімі, хто быў у палаце. (А.Савіцкі).

2. ‘Тое, што суцяшае, прыносіць заспакаенне, палягчае перажыванні’ (*бальзам, лекі, лякарства*): Мора, пальмы, кветкі, хвалюючы звон **цыкад**, беляя чайкі ў небе і курортнае наветра – гаючы **бальзам**. (Л.Вірня); Самыя лепшыя **лекі** Ад болю, ад лютай хваробы – Гай, сенажаці, рэкі І лівень сярэбраны, добры. (Э.Агняцвет); І хоць гэта спагада была выказана без асаблівай ласкі, для дзядзькі Харытона яна – самае неабходнае і пажаданае **лякарства**. (А.Бажко).

3. ‘Тое, што злучае, аб’ядноўвае каго-, што-небудзь’ (*нітка, ніць, цэмент*): Яны [газеты] злучаюць яго нябачнымі **ніткамі** з усім светам. (З.Бядуля); Пры маёй пасадзе няцяжка было знайсці **ніці** і наладзіць сувязь з партызанамі. (А.Карпюк); Ён [Шаманскі] глядзеў на закураных пылам,

абсыпаных кастрою жанчын і думаў, што трэба заваяваць іх давер'е, той **цэмент**, без якога нельга ўмацаваць, з'яднаць калектыў. (І.Дуброўскі).

4. 'Тое, што прыцягвае да сябе, вабіць' (магніт, магія, чары): *Страчай мяне, тайга, я зноў з табою; Ты мой **магніт**, тайга.* (М.Кусянкоў); *Я зноў зялёнай **магіі** дарог Душою падарожніка прадаўся.* (Г.Бураўкін); ***Чары** і гармонія беларускіх народных песняў захапілі яго душу.* (П.Мядзёлка).

5. 'Тое, што служыць сродкам сувязі, зносін' (артэрыя, мост): *Гэты мост злучаў галоўныя **артэрыі** горада, размешчанага на абодвух берагах.* (М.Лынькоў); *Хачу зрабіцца хоць маленькім **мостам** Між імі і табой, зямля мая.* (П.Панчанка).

6. 'Тое, што з'яўляецца ўтваральнікам пэўных гукаў' (кантрабас, скрыпка, флейта, цымбалы, гуслі): *І сосны на **скрыпках** зайгралі ў адказ, І дуб адгукнуўся – лясны **кантрабас**.* (Э.Агняцвет); ***Скрыпка** начнога дажджу цешыць старыя таполі.* (Т.Лапцёнак); *Пералівам **флейты**-крыніцы Альшанік п'яе без устанку.* (П.Пестрак); *Дубок трывожна зашумеў, Нібы бяда яго чакала, А стромкі бор яму звінеў, Звінеў на сонечных **цымбалах**.* (В.Матэвушаў); *Доўга лес на **гусях** граў зялёных* (М.Танк).

7. 'Тое, што з'яўляецца крыніцай думак, разваг' (пажыва, спажыва, харч): *Само тагачаснае жыццё давала багатую **пажыву** для сатырыкаў.* (Я.Казека); *Новую **спажыву** для роздуму пра характэрнае дае ўнутраны агляд царквы.* (У.Калеснік); *Калі мы з табой сапраўды заплачам, у роспач укінемся, што з гэтага будзе? **Харч** для панік'раў.* (І.Шамякін).

Акцыянальныя метафары даволі рэгулярна выяўляюцца ў найменнях дзеянняў вайсковых груп і тэхнікі, ваенных аперацый, якія атаясамліваюцца з дзеяннямі людзей у мірных умовах працы, з адносінамі паміж людзьмі: *атака* 'рашучы наступ у спрэчцы, у гульні і інш.'; *баталія* 'бурная сварка, бойка'; *бітва* 'бойка, сутычка'; *бой* 'спаробніцтва, сутычка'; *вайна* 'спрэчка, разлад, бойка'; *дыверсія* 'правакацыйны ўчынак'; *манеўр* 'прыём з мэтай ашукаць, перахітрыць каго-небудзь'; *перапалка* 'лаянка, крыклівая спрэчка'; *сутычка* 'лаячка, спрэчка'; *тактыка* 'сукупнасць прыёмаў і сродкаў, накіраваных для дасягнення пэўнай мэты'; *штурм* 'рашучы, актыўны наступ з мэтай авалодання, асваення': *Калі ён пайшоў, акрабатка павяла на Анюту **атаку**.* (А.Асіпенка); *Учора трохі кепска атрымалася. Прымусіў вас быць сведкам сямейнай **баталіі**.* (Л.Арабей); *Бабы смяюцца, жартуюць і гавораць аб учарашняй **бітве**.* Драздоў і Дзятлоў. (З.Бядуля); ***Бой** за хлеб не на смех!* (Я.Купала); *І не падумаў таго, што з прычыны гэтай дробязі давядзецца яму трымаць **бой** з бухгалтарам.* (М.Ракітны); *Адны нервы, адна **вайна** з гэтымі шафяругамі-разбойнікамі.* (М.Ракітны); *То ён у пана Ядкі парабкам зробіцца і там учыніць **дыверсію**, то ўладкуецца лесніком у бургамістра і там пасее буру.* (А.Бялевіч); *Ён хітра жмурыць зоркія вочы, пачынае з абыходнага **манеўра**.* (А.Васілевіч); *А без сямейнай **перапалкі** Тут не праходзіць нават дня.* (М.Хведаровіч); *Гэта быў першы выпадак адкрытай **сутычкі** Карызны з Зеленюком.* (М.Зарэцкі); *Безумоўна, Махнач – з пароды Баранавых, толькі вытрымкі ў яго больш і **тактыка** іншая, больш хітрая і складаная.*

(І.Шамякін); *Язда [у тралейбусах] дасветнаю парою спрошчана: Ні штурмаў у дзвярах, ні таўкатні.* (М.Калачынскі).

Крыніцамі некаторых акцыянальных метафар з'яўляюцца першасныя ЛСВ найменняў розных спаборніцтваў, паядынкаў, а таксама рэлігійных абрадаў, урачыстасцей, народных свят (*паядынак, дуэль, турнір, сабантуй, хрышчэнне*): *Паміж сумленнем і каханнем нават паядынак адбыўся. Перамагло каханне.* (М.Лазуркін); *Паядынак праўды з няпраўдай пачаўся.* (М.Машара); *Цікава, чым кончыцца гэта слоўная дуэль?* (А.Харкевіч); *І безабароннасць воч – Як выклік. Дуэль паглядаў...* (Т.Будовіч); *А вышэй за ўсіх – важак, магчыма, той самы завадатар вясенніх птушыных турніраў.* (Р.Ігнаценка); *Во толькі звозіць яшчэ раз кампанію і ўчыніць суседзям невялічкі сабантуў, па-свойму, па-шафёрску.* (Б.Стральцоў); *А праз які тыдзень я прыняў першае наветранае хрышчэнне.* (В.Хомчанка).

У выніку семантычных мадыфікацый субстантываў *галоп, землятрус* утварыўся аказіянальны ЛСВ 'моцнае сэрцабіцце': *Сэрца шалы галоп. Сэрца, Божа мой, лопне. Бо ляціць стрымгалоў У галопе* (І.І.Голуб); *Ці не на маю бяду Б'еца сэрца ў клетцы? Пастаю, падумаю – Землятрус у сэрцы.* (В.Русілка).

Даволі часта метафарызацыі падвяргаюцца назоўнікі з прадметным значэннем, у структуры якіх акцыянальнасць удакладняецца функцыянальнай прыметай. Так, функцыі 'сцісканне', 'захопліванне', 'схопліванне', уласцівыя *абцугам, аковам, кайданам, ціскам, пастцы і сілу*, сталі вызначальнымі для іх пераўтварэння на дзеянні, што скоўваюць, абмяжоўваюць дзейнасць чалавека, пазбаўляюць яго волі, свабоды: *З народаў скінуты аковы, Жыцця народ сам гаспад.* (А.Астрэйка); *Кавалёва добра ведала, як цяжка жывучы не вырвацца з абцугоў хатніх клопатаў.* (І.Дуброўскі); *Няма нічога такіх кайданаў, Каб закаваць людское сэрца.* (П.Глебка); *Нас давалі дваінымі ціскамі – і ахова і жульніцкі клан.* (П.Пруднікаў); *Сёння прагнуўся ў цісках самотнасці і тугі.* (К.Кірэенка); *Вы трапілі ў пяску кватэр з густым павуціннем маўчання.* (М.Дукса); *Шкадую, што дурнем быў. Сям'ю загубіў і сам у сіло трапіў.* (М.Ткачоў).

Другасныя ЛСВ полісемантаў *аковы, кайданы* таксама ўключаюцца ў сферы дзейнасці прыродных з'яў і ўказваюць на пазбаўленне рухомасці ў воднай плыні ў выніку скоўвання ледзянога пакрыва ракі ці возера: *Дыск сонца можа на паўгода Замарозіць подыхам сваім І зноў вызваліць з аковаў лёду.* (М.Танк); *Маўкліва прыме кволья аковы Пахмурая стамлёная рака.* (Г.Бураўкін); *Шчэ Нёман лёдам закаваны... Ды ўжо яе, зімы, кайданы, Ірве магутны крыгалом.* (А.Камароўскі); *Ад ракі, якая яшчэ не паспела паскідаць свае зімовыя кайданы, цягнуліся касмылі туману.* (С.Кухараў).

Значэнне назоўнікаў *руль, стырно* 'прылада для кіравання рухам транспартнага сродку' ў літаратурнай мове атаясамліваецца з падобным па функцыі значэннем 'тое, што служыць сродкам кіравання, улады': *Сцяг надзейны, чырвоны, Падтрымаў яго штык, І пры ўладзе законна Руль узяў большавік.* (М.Лужанін); *Плебсу не хапала правадыра, не хапала тых, што*

двума гадамі пазней узялі ў свае маладыя рукі **стырно** паўстання. (У.Караткевіч).

Функцыі ‘адмыканне, замыканне замка’ і ‘магчымасць для разгадкі, разумення каго-ці чаго-небудзь, для авалодання чым-небудзь’ суіснуюць у межах структуры полісеманта **ключ**: *ключ ад кватэры; ключ для вырашэння праблемы; ключ да правільнага разумення душэўных з’яў; ключ для раскрыцця зместу твора; ключ да сэрца дзяўчыны; ключы ад шчасця; ключ ад скарбаў нашай мовы.*

Па лініі пашырэння дыяпазону функцыянальнасці развіліся пераносныя ЛСВ у полісемантаў **маяк** ‘тое, што паказвае шлях да чаго-небудзь, служыць арыенцірам чаго-небудзь’ (*маяк да свабоды, шчасця*); **сігнал** ‘тое, што служыць штуршком да якога-небудзь дзеяння ў адказ’ (*учынак паслужыў сігналам для рашучага процістаяння*); **рупар** ‘распаўсюджвальнік чыіх-небудзь ідэй, поглядаў’ (*газета з’яўляецца рупарам гэтай фірмы*); **апора** ‘тое, што з’яўляецца падтрымкай, апорай у чым-небудзь’ (*апора – мой родны кут і ўся радзіма*); **навуціна** ‘тое, што аблытвае каго-небудзь, падпарадкоўвае сабе’ (*жанчына ахутвае залатой навуцінай самых разумных людзей*); **дурман** ‘тое, што адурманьвае, прытупляе розум, свядомасць’ (*палітычны, рэлігійны дурман*).

Вялікай па колькасным складзе з’яўляецца група са значэннем празмернасці, бурнасці праяўлення прыродных з’яў. Акцыянальнасць у гэтай групе носіць сінкрэтычны характар, і яе асноўныя інгрэдыенты ‘інтэнсіўнасць’, ‘імклівасць’, ‘бурнасць’, ‘моц’, ‘вялікая сіла’ выяўляюцца ў спалучэнні з семамі ‘агульнае знешняе падабенства’, ‘квалітатыўнасць’. Менавіта па гэтай прычыне многія з ЛСВ пазначаюцца двума-трыма маркерамі і ўключаюцца ў розныя тыпы метафар. У якасці сферы-крыніцы «прыродных» метафар выступаюць кампаненты тых семантычных палёў, у якіх прама ці ўскосна закладзена акцыянальная сема. Метафарызацыі падвяргаюцца кампаненты наступных тэматычных груп:

- **Псіхічны стан чалавека, ахопленняга буянствам ці вялікім гневамі** (літар. *буйства, шаленства, ярасць*, аказ. *шал, гнеў*): *Зноўку чэрвень, пара красавання, Буйства колераў, сонца і траў.* (В.Зуёнак); *Што нам пурга, шаленства дзікіх ветраў?* (А.Звонак); *Вецер ападаў у бясплоднай ярасці сваёй, заціхаў у лютым бяссілі.* (М.Лынькоў); *Без страху ідзе на плаціну, дзе шал не сціхае вады.* (М.Калачынскі); *Месяц шалу веснавога і квітнення Папараці перад першымі пеўнямі.* (М.Танк); *І з болем, з радасцю пайшоў любіць і верыць, Пазнаць жыццё людзей, адчуць гнеў навальніц.* (П.Трус); *Гнеў навальнічны блісне паскай зыркаю.* (В.Макарэвіч).

- **Вечарынка, свята, гуляння** (аказ. *свята, ігрышча, баль, карагод, карнавал, вяселле, імяніны, кадрыля, танец*, літар. *шэсце*): *Дождж жыцця, Зялёных долаў свята, Радасць сейбітаў У дзень вясновы.* (Н.Гілевіч); *Там спраўляе завіруха У палях ігрышча.* (А.Русак); *На баль вясновы запрашэнне Прыслалі родныя бары.* (Х.Жычка); *А вецер з пыльнаю мяцеліцай Наладзіў карагод.* (А.Астрэйка); *У лістападным карагодзе мінулых дзён.* (Д.Дарошка); *Сцежкай адною заходзіць месяц і зор карагод.* (М.Танк); *Рэчка бераг*

залівала І навалай гнала шквал. Грозным валам бушавала, Свой спраўляла **карнавал**. (А.Александровіч); У палях расцвітае вясна, У палях веснавое **вяселле**. (Я.Пушча); **Лес імяніны святкаваў**. (Я.Пярмяк); Доўга мне не спіцца уначы чамусьці, слухаю вятругі дзікую **кадрылю**. (Х.Ільяхэвіч); Будуць ветры ладзіць **танцы** ў белым полі ў позні час. (А.Гінько); Ва ўсім адчуваецца ўладарнае **шэсце** вясны. (А.Сербантовіч).

- **Завея**, мяцеліца (аказ. *везь, завея, завіруха, замець, мяцеліца*): Другой вясной у **вэй** мая Адсюль я зноў ішоў адзін. (П.Прыходзька); **Завея** акацый мяла **Квецень** па вулках крывых. (У.Караткевіч); У пялёсткавай **завей** павянчаем з табой. (Д.Пятровіч); Успаміны ў сэрцы будзяць жоўтыя **завей** лістападу. (М.Сяднёў); **Завіруха** чарэшын мяне Захапіла ў белы палон. (П.Панчанка); А на змярканні, ў час вячэрні, Ад камарыных **завірух** Звініць, калышацца мячэўнік. (М.Танк); У лесе бушуе чаромхавая **замець**. (Р.Ігнаценка); Зноў навокал бушуе **мяцеліца** ліп і клёнаў. (Г.Каржанеўская).

- **Паводка**, разліў вады (аказ. *разводдзе, патап*): Над папялішчамі баёў **Гараць** агні новабудоў, **Шуміць** садоў **разводдзе**. (М.Лужанін); Якое лета! Сонечны **патап** Цягнуўся сорака дзён, сорака начэй. (Р.Тармола).

- **Працэс кіпення вады** (літар. *кіпенне* / аказ. *кіпень, накіп*): Ружова-бэзавы міндаль І вішань белае **кіпенне**. (Э.Аляхавіч); А з **кіпені** майскіх прысадаў бяжыць маладое дзяўчо. (В.Рагуж); Шалее буры снежны **накіп**. (М.Танк).

- **Нашэсце ворага** (літар. *набег, навала*): Зімы раз'юшаны **набег** ахутаў хмараю Ай-Петры. (А.Александровіч); Яе [восені] агністая **навала** Такой раптоўнаю была. (М.Мяліцкі); Але **навалу** хмар цяжкіх Стрымалі, выгнуўшыся, хвой. (М.Танк); Дзень новы без хмарнай **навалы**. (М.Танк).

- **Іншыя тэматычныя групы** (аказ. *абвал, карусель*): Як абрынецца ў зялёных шатах **Квецені** чаромхавай **абвал**, Майскімі начаі Сняць дзяўчаты Тайны свой мужыцкі ідэал. (Г.Бураўкін); А месяц абуджаў праявы У **каруселях** снегах. (А.Александровіч).

Апазіцыя да ўказаных тэматычных груп складае полісемант **хаўтуры**, у структуры якога фіксуецца ЛСВ 'адцвітанне ў прыродзе': **Герой быццам прысутнічае на хаўтурах прыроды, але не раздзяляе жалобных настрояў**. (У.Калеснік).

У полісемантаў **абуджэнне, прабуджэнне** ўвага акцэнтуюцца не столькі на бурнасці праяўлення прыродных з'яў, колькі іх ажыванні, аднаўленні пасля зімы: **Усё навокал дыхала святочна-радасным настроем вясновага абуджэння**. (Т.Хадкевіч); **Сакавік – месяц абуджэння**. (В.Матэвушаў); **Рада прырода свайму прабуджэнню – Бор зелянее, ўбіраецца гай**. (А.Гурло); **Веснавое прабуджэнне ў гэтым годзе пачалося рана**. (М.Машара).

Крыху іншая скіраванасць у полісемантаў **нораў, інтрыга**, дзе на першы план вылучаюцца характар прыродных з'яў, іх патаемнасць, непрадказальнасць дзеянняў: **Многа нам вучыцца трэба, Каб пазнаць зямлю і неба, Вызнаць норавы прыроды**. (А.Александровіч); **Абудзяцца досвіткам**

крыгі, і недзе ўздыхне Белавеж... Вясны маладзенькай *інтрыгі* ад вашых дзівацтваў не лепш. (Р.Баравікова).

Многія метафары па падабенстве дзеянняў з'яўляюцца вытворнымі аддзяяслоўнымі субстантывамі. Характар іх полісемантычнасці, як правіла, вызначаецца сэнсавым аб'ёмам зыходнага дзеяслова: высокая ступень яго полісемантычнасці стварае шырокія выбіральныя магчымасці для субстантыва, і, наадварот, нязначная ступень полісемантычнасці дзеяслова (ці яго монасемічнасць) робіць рамкі сэнсавай структуры вытворнай адзінкі менш разгалінаванымі, больш акрэсленымі. Акцыянальныя ЛСВ у сваёй большасці матывуюцца метафарычнымі ЛСВ зыходных дзеясловаў і ўтвараюць невялікія семантычныя парадыгмы: *адцвітанне* 'страта чалавекам сваёй свежасці, прыгажосці' (*адцвітанне жанчыны ў гэтым узросце яшчэ не пачынаецца*); *ажыўленне* 'актывізацыя, напаўненне жыццём, рухам, шумам, дзейнасцю' (*ажыўленне ў літаратуры, святочнае ажыўленне*); *калечанне* 'маральнае нявечанне, скажэнне, наданне чаму-небудзь іншы сэнс' (*калечанне душ*); *страхоўка, перастрахоўка* 'праяўленне асцярожнасці ў якой-небудзь справе, каб застрахаваць сябе ад магчымых няўдач, памылак, дрэнных вынікаў і пад.' (*страхоўка ад непрыемных адчуванняў*); *руйнаванне* 'ліквідаванне, знішчэнне' (*руйнаванне старых звычаяў*); *сутыкненне* 'ўступленне ў канфлікт, варожыя адносіны з чым-небудзь процілеглым, несумяшчальным' (*сутыкненне інтарэсаў, характараў*); *сціранне* 'згладжванне, знішчэнне' (*сціранне згляў, сціранне вострых вуглоў*); *раскол* 'раздзяленне на групы, абумоўленае наяўнасцю рознагалоссяў' (*раскол у аб'яднанні*); *ход* 'прыём, манеўр для дасягнення якой-небудзь мэты' (*тактычны ход*).

Акцыянальныя метафары, такім чынам, аб'ядноўваюць у межах сэнсавых структур розныя ЛСВ, звязаныя семамі 'раздзяленне', 'аб'яднанне', 'супакаенне', 'прызбліжэнне' і мн. інш. Рэгулярнай метафарызацыі падвяргаюцца назвы дзеянняў вайсковых груп і аперацый, якія развіваюцца ў кірунку дзеянняў людзей у мірных умовах. Прымета 'падабенства дзеянняў' часта назіраецца ў вытворных субстантывах акцыянальнага тыпу, а таксама ў многіх аддзяяслоўных метафарах іншых тыпаў (гукавым, лакатыўным, часавым, квалітатыўным, экзістэнцыяльным), дзе яна па прычыне няпоўнай актуалізацыі накладваецца на іншыя (галоўныя, вядучыя) прыметы, якія ў сукупнасці ствараюць сінкрэтычныя і даволі злітныя акцыянальныя структуры.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ